

Ковальчук ВОЛОДИМИР

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ (СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ) РЕФЕРЕНТУР МЕРЕЖІ ОУН (Б) І ЗАПІЛЛЯ УПА НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 РОКАХ)

Як влучно зауважив генерал Роман Шухевич, “у партизанській боротьбі, крім амуніції, піддержки народу, вірні [...] пропагандивні кадри відіграють головну роль”². І справді, чи можемо ми похвалитися належною оцінкою заслуг борців ОУН (б) і запілля УПА “на ідеологічному фронті”? Чи все знаємо про організаційно-пропагандивну роботу, зокрема у найгарячіші роки Другої світової війни?

Логічним кроком на шляху до відповіді на сформульовані питання є всебічне вивчення інформаційного потенціалу збережених документів ОУН (б) і запілля УПА, – хоча, як відомо, тих із них, які осіли в загальнодоступних українських архівах, незначний.

Оскільки в архівах назагал збереглися документи з Волині, було вирішено здійснити аналіз структур, відповідальних за пропагандивну роботу, саме тамтешньої мережі ОУН (б) і запілля УПА.

Встановлено, що на північно-західних українських землях такими структурами були пропагандивні (політичні або суспільно-політичні) *референтури*, які супроводжували діяльність комендантів³. Об’єктами розгляду у цій статті будуть переважно документи з історії цих референтур на етапі запілля УПА, коли вони називалися *політичними* або *суспільно-політичними* (друга половина 1943 – липень 1944 років).

Встановимо, які різновиди документів репрезентують роботу цих референтур, прослідкуємо еволюцію назви референтур, з’ясуємо, чи була сталою їхня внутрішня структура (поділ на *підреферентури* чи *відділи*), які функції виконували працівники кожного з відділів типової референтури, узагальнимо дані про актив референтур виокремленого різновиду, виявимо інформаційні лакуни.

¹ Далі у статті – ПЗУЗ.

² Стех Я. В 100-ліття українського патріота др. Матвія Лотовича // *Визвольний шлях*. – 2003. – № 9. – С. 51.

³ Ковальчук В. *Джерела з історії мережі ОУН (б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.* – Київ, 2005. – С. 15-16.

В українській історіографії окреслена проблематика поки що не була належно висвітлена. І. Марчук встановив назви друкарень, деяких періодичних видань ОУН (б) і УПА, які видавали на ПЗУЗ у 1943–1945 років, дослідив відбиті у джерелах згадки про тиражування пропагандивних матеріалів, спробував погрупувати листівки (“летючки”). Водночас, дослідник не зовсім чітко виокремив різновиди друкованої пропаганди. Так, пишучи про “листівки”, він називає окремі з них “брошурами”. У своїй статті І. Марчук веде мову і про “комунікати”, “звернення”, “відозви”, хоча вони не проанонсовані у назві⁴. Вивчав особливості організації пропагандивної діяльності, форми і методи ведення пропаганди ОУН (б) О. Дмитерко⁵. О. Стасюк склала найповнішу анотацію періодичних видань ОУН (б), що з’являлися від 1941 року⁶. М. Руцький у своїй краєзнавчій розвідці згадав справжні імена та псевдоніми деяких політичних референтів Дубнівського надрайону ВО “Богун” ПЗУЗ⁷. Про чергову зміну назви політичних (суспільно-політичних) референтур на Волині 1945 року. йдеться у колективній праці за редакцією В. Литвина⁸. Переважно розрізнені та фрагментарні відомості про діяльність осередків політичних (суспільно-політичних) референтур на ПЗУЗ можна почерпнути і з численних публікацій документів⁹.

⁴ Марчук І. Пропагандивні видання ОУН та УПА на Волині в 1943–1945 рр. (газети, журнали, листівки) (початок) // *Визвольний шлях*. – 2004. – № 6. – С. 101-108; Його ж. Пропагандивні видання ОУН та УПА на Волині в 1943–1945 рр. (газети, журнали, листівки) (закінчення) // *Визвольний шлях*. – 2004. – № 7. – С. 107-112.

⁵ Дмитерко О. Організація усної пропаганди ОУН і УПА (1944–1950-і рр.) // *Збірник науково-методичних матеріалів і наукових статей Волинського Державного Університету*. – 2002. – Вип. 7. – С. 27-32.

⁶ Стасюк О. Пресові видання ОУН, УПА, УГВР // *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів*. – Львів, 2004. – (Серія “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, 11). – С. 242-259.

⁷ Руцький М. Голгофа. – *Нетішин*, 1994. – С. 47-48.

⁸ *Політичний терор і тероризм в Україні / За ред. В. М. Литвина*. – Київ, 2002. – С. 749.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 450, 461, 610; Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. – Київ, 1996. – С. 379; Сергійчук В. Десять буремних літ. – Київ, 1998. – С. 48; *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича; За ред. Я. Ісаевича*. – Львів, 2003. – (Серія “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, 10). – С. 488–491; *Ідея і Чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946 / За ред. Ю. Майвського та Є. Штендери*. – Торонто–Львів: Літопис УПА – Т. 24, 2004. – С. 529; *Волинь і Полісся: УПА та Запілля, 1943–1944: Документи і матеріали / За ред. П. Соханя*. – Київ–Торонто: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2, 1999. – С. 264-281, 296-299; *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ, 1943–1959 / За ред. П. Соханя та ін.* – Київ–Торонто: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – Кн. 1: 1943–1945, 2002. – С. 81, 136-137, 144, 153, 155, 159-160, 166-167, 206, 216, 222, 226, 257, 260, 312.

До того ж, представницьку низку повстанських і радянських документів ще не було введено до наукового обігу. Встановлено, що в архівах відклялися насамперед ті документи, які вилучала чи виявляла радянська сторона. Наприклад, документи архіву “політичного відділу”¹⁰ УПА було вилучено агентурою оперативної групи 4-го управління НКВД СРСР, яка діяла у Рівненській області¹¹.

Встановлено, що з-поміж документальних джерел ОУН (б) і запілля УПА деталізують діяльність політичних (суспільно-політичних) референтур інструкції, взірці, накази (розпорядчі документи), звіти, щоденники (звітні документи), список “кличів”, листи (внутрішньо-галузеві документи). При цьому, актуальну інформацію містять і накази та звіти комендантів різного рівня, підготовлені різнорівневими референтами.

Нових неактуалізованих документів розпорядчого характеру, якщо порівнювати зі звітними, виявлено обмаль. Так, збереглася інструкція (“тимчасовий інструктаж”) для пропагандистів “Гарника”, датована 6.12.1943 року; вірєць місячного політичного звіту, укладений 19.07.1943 року [політичним референтом Камінь-Каширського надрайону ВО “Турів”]¹² “Миколою”; накази №№ 2–4 [політичного референта невідомого надрайону ВО “Богун”], підписані “Гамалією”, відповідно, 28.08, 28.08 і 29.08.1943 року; наказ політичного референта району “скра” “Шуляка”, датований 02.09.1943 року, наказ коменданта запілля району “скра”¹³ “Невмирущого” від 07.10.1943 року¹⁴.

Зі звітних документів виокремимо насамперед укладені політичними референтами. Це звіти з: Любомельського надрайону за листопад 1943 року;

¹⁰ У радянських документах згадки про вилучення документів ОУН (б), подані під розпливчастими формулюваннями на кшталт цього, трапляються досить часто.

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система... – Т. 2. – С. 450.

¹² Усі повідомлення, подані у квадратних дужках тут і далі, сформульовані внаслідок перехресного аналізу авторського анотованого додатка до дисертації – показчика виявлених документів ОУН (б) і запілля УПА зі ПЗУЗ (див: Ковальчук В. Джерела з історії мережі ОУН (б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр. / Дисерт. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук).

¹³ Костопільський район Рівненської області. Тут і далі терени ОУН (б) і запілля УПА демарковані за радянським адміністративно-територіальним поділом станом на 1940 р. Демаркацію здійснено за наявними в документах прямими згадками про поселення.

¹⁴ Див., відповідно: Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 20-20 зв.; Центральний державний архів громадських організацій (далі – ЦДАГО). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 9; Центральний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО). – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21; Там само. – Арк. 19; Там само. – Арк. 20; ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 6; Там само. – Спр. 5. – Арк. 11.

із надрайону 3/3¹⁵ за серпень [1943] року; з терену “Кодак”¹⁶ за вересень і жовтень 1943 року, з району “Зоря”¹⁷ за березень 1944 року¹⁸. Виявлено і звіт відділу кадрів – однієї зі складових частин політичної референтури, – що походить з району “Гай”¹⁹, за 27.10.–01.12.1943 року²⁰. Оскільки такі звіти надходили до комендантів, останні використовували їх для укладання вже власних звітів і надсилали їх комендантам на щабель вище, тобто “діловим зверхникам”. Збереглися детальні звіти комендантів: з [районів] “Дочан”²¹, “Ринок”²² і “Карлик”²³ за листопад 1943 року; з Костопільського району за 25.10.–01.11.1943 року і березень 1944 року; з району “Скеля”²⁴ за листопад [1943] року; з району № 10²⁵ за 29.09.–19.10.1943 року; з району № 20²⁶ за 10.10.–20.10.1943 року; з району “Світанок”²⁷ за 01.12.–13.12.1943 року; з кущів №№ 3, 5 [Костопільського району] за березень 1944 року; з куща № 4 того самого району за березень 1944 року²⁸. Збереглась і група звітних документів політичних референтур, у яких посад авторів не зазначено. На те, що ці документи репрезентують діловодство саме політичних (суспільно-політичних) референтур, вказують, окрім власне відповідного змісту, і слова “політичний” чи “суспільний” у їхніх назвах. Такими є “політичний” звіт з Рівненського надрайону за вересень 1944 року, “політичний” звіт з Люб[е]півського району за липень 1943 року, “суспільно-політичний” звіт з [Камінь-Каширського надрайону] за вересень 1943 року²⁹. Походження декількох звітів, у яких іде мова про політичні референтури, встановити не вдалося. Мається на увазі: звіт з “терену 44/20” за липень 1943 року, звіт з “північного підрайону” за липень [1944] року³⁰. Комендант запліля

¹⁵ Околиці м. Рівного.

¹⁶ Околиці м. Ковеля у Волинській області.

¹⁷ Костопільський район Рівненської області.

¹⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 72 зв.; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1; Там само. – Спр. 58. – Арк. 29-30; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 20.

¹⁹ Володимирецький район Рівненської області.

²⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 37.

²¹ Голубський район Волинської області.

²² Шацький район Волинської області.

²³ Заболотський район Волинської області.

²⁴ Людвипільський район Рівненської області.

²⁵ Рівненський район.

²⁶ Олександрійський район Рівненської області.

²⁷ Славутський район.

²⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 45-48, 53, 62-62 звор.; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 92; Там само. – Спр. 64. – Арк. 32 звор.; Там само. – Спр. 34. – Арк. 105; Там само. – Спр. 37. – Арк. 70, 73; Там само. – Спр. 37. – Арк. 39; Там само. – Спр. 64. – Арк. 14, 15, 19.

²⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 8-38; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 24-25, 28.

³⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 24; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 13-14.

Костопільського надрайону “Ворон” у серпні–жовтні 1943 року вів щоденники (“денники полагадження інформації”)³¹.

До внутрішньогалузевої документації варто долучати список “ключів”, обов’язкових для написання невідомими працівниками політичних референтур у громадських місцях³². Як з’ясував А. Чайковський, політичні референти, як і члени військового штабу чи командири підрозділів, мали військові звання³³. Можливо через це в інших списках працівників Запілля УПА, з якими доводилося працювати, імена та псевдоніми політичних референтів не наводили. Підходячи до проблеми з іншого боку, відсутність списків працівників політичних референтур можна пояснювати і тим, що їх фігуранти виконували досить специфічні завдання – наприклад, провадили політичну та ідеологічну роботу серед членів організації, підвищували їхній кваліфікаційний рівень.

Окремої уваги потребують агітаційно–пропагандивні матеріали ОУН (б) і запілля УПА. Ці джерела використовували працівники політичних референтур для пропагандивної роботи з населенням, і з активом ОУН (б) та УПА. Їх важко класифікувати і групувати, оскільки переважна більшість із них не містить жодних відомостей про автора, походження та дату укладання. Для прикладу, збереглися роздруковані версії першого військового “вишколу”³⁴ “Партизанка”, географічного, ідеологічного, організаційного, політичного, конспіративного³⁵, світоглядного, історичного і “популярного” вишкোলів³⁶. Лаконічна мова і невеликий обсяг документів

³¹ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 48-58 зв, 26-28 зв.

³² Там само. – Спр. 342. – Арк. 107.

³³ Чайковський А. Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика. – Київ, 1994. – С. 228.

³⁴ Незвичне для вуха наддніпрянця чи східняка західноукраїнське слово “вишкіл”, під яким розуміли навчання в ОУН (б), стало навіть об’єктом критики. мабуть через те, що в радянській час діяльність політичних референтів вважали особливо небезпечним явищем, адже вона базувалася на відмінній від радянської ідеології. І. Дмитренко, інтерпретуючи слово, сліпо вбачав у його звучанні зловісне: “А вслухайтесь-но у звучання і вдумайтесь у зміст самого отого слова – “вишкіл”. Щось принизливе і водночас жорстоке [...] звучить у ньому. Вишкіл проходить для виконання різних завдань службові пси; школять птаха-хижака, щоб здобич для хазяїна половав...”. Див: Дмитренко І. Пам’ять кличе ... до крові? Як переінакшили реквієм на гімн дивізії СС “Галичина” / Червоний Прапор. – 1991. – 12 червня. – С. 2).

³⁵ Можливо, автором конспіративного вишколу був головнокомандувач УПА у 1950–1954 рр. Василь Кук. Принаймні Г. Санніков згадував, що саме він “написав популярну брошуру про конспірацію”. Див: Санніков Г. Большая охота. Разером вооруженного подполья в Западной Украине. – Москва, 2002. – С. 426.

³⁶ Див., відповідно: ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 70; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 381. – Арк. 24-79; Там само. – Арк. 80-98; Там само. – Спр. 383. – Арк. 33-66, 244-276; ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 8; Там само. – Спр. 49. – Арк. 1-14; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 30; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342. – Арк. 97-99.

“Поворот більшовиків – червоної сарани”, “В роковини 22 січня” дають змогу припускати, що це – надруковані тексти промов пропагандистів³⁷.

Певний інформаційний потенціал мають і радянські документи.

Встановлено, що назва досліджуваних референтур з часом еволюціонувала. Крім того, у період запілля УПА назви цих складників мережі варювали і залежно від розташування в межах ПЗУЗ. Так, повстанські документи, укладені в “суспільно-політичних референтурах” чи “суспільно-політичними референтами”, походять з різних місць у Волинській області, тобто з тих кущів, районів і надрайонів ОУН (б) та запілля УПА, що у липні 1943 – липні 1944 років утворювали військову округу (далі – ВО) “Турів”³⁸. Документи з “політичних референтур” або підписані “політичними референтами” з’являлися у межах Рівненської області (ВО “Заграва”, “Богун”)³⁹. Є відомості, що до липня 1943 року і починаючи з 1945 року всі “політичні” чи “суспільно-політичні” референтури запілля УПА у межах ПЗУЗ називалися “пропагандивними”⁴⁰.

Еволюціонувала також і внутрішня структура референтур. Так, суспільно-політична референтура надрайону “Степ”⁴¹ [ВО “Турів”] у жовтні – на початку листопада 1943 року мала 4 відділи: пропагандивний, кадрів (або вишкільний), адміністративний і технічний (?)⁴². Структура політичної референтури Костопільського надрайону сусідньої ВО “Заграва” у грудні того самого року дещо відрізнялася від неї, оскільки її складала такі відділи: суспільно-пропагандивний, кадрів, адміністративний, вишкільний, шкільний, юнацтва, жіночого юнацтва⁴³.

Розгляньмо, які форми роботи покладали на деякі відділи типової політичної чи суспільно-політичної референтури запілля УПА.

1. *Пропагандивний* (чи суспільно-пропагандивний) відділ займався організацією і проведенням так званих “сходин”, “відправ”, “стріч”, здійснював “контакти” і “перевірки”, тримав під контролем бібліотеки, кількість радіоприймачів та фотосправу. Схарактеризуємо кожну з форм роботи цього відділу докладніше.

³⁷ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342. – Арк. 77, 81а-84.

³⁸ Там само. – Спр. 357. – Арк. 28, 45-48, 53, 62, 72 зв; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13.

³⁹ Волинь і Полісся... – С. 264, 296; Волинь і Холмицина... – С. 488-491; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁴⁰ Політичний терор і тероризм в Україні / За ред. В. М. Литвина. – Київ, 2002. – С. 749; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 7.

⁴¹ До цього надрайону станом на 14.10.1943 р., очевидно, входили поселення Вербського, Володимирського, Берестецького, Горохівського, Іваницького, Локацького, Озютицького і Устилузького районів, більшість з яких належали до Волинської області (див.: ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 58-59).

⁴² ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13-22.

⁴³ Волинь і Холмицина... – С. 488-491.

Практикували проведення сходин, які могли бути загальними (або організаційними), вишкільними, святочними, “при контролі” та тижневими. Кожні організаційні сходи повинні були складатися з таких частин: збірка, читання “Декалогу”, заслуховування програми, одержання наказів і доручень, оприлюднення звітів про працю. Тривалість такої роботи не могла перевищувати 30–45 хвилин. Вишкільні сходи планувалося проводити двічі на тиждень, кожна з яких мала тривати не менше як дві години. Розклад одного з типових вишкільних заходів був такий: “зголошення”, “збірка”, “декалог”, “хліб”, “струнко”, “розхід”, “повторення попереднього матеріалу”, “новий вишкільний матеріал”, “закінчення”. За деякими даними, святочні сходи тривали не довше 30 хвилин. Їхніми учасниками могли бути і військовики, і звичайні члени організації. На початку сходин перед людьми, вишикуваними за командою “струнко”, зачитувано святковий наказ з нагоди того чи того свята, причому час ознайомлення присутніх із його змістом не міг перевищувати десяти хвилин. Далі було привітання, яке завершувалося “сильним закінченням”⁴⁴. Частота проведення таких сходин залежала від того, скільки свят відзначала організація. Орієнтовних сценаріїв проведення тижневих сходин і сходин “при контролі” не встановлено.

У документі, адресованому з району “Дунай”⁴⁵, передбачалося, що після 28 вересня 1943 року сходи з членами і стрільцями будуть проводити кілька разів на тиждень, причому відповідно до теми, визначеної політичною референтурою району⁴⁶. Комендант Людвипільського району Костопільського надрайону в звіті за листопад зазначив, що за час його перебування на цій посаді всього в районі проведено 9 сходин⁴⁷.

У Мізоцькому районі в грудні 1943 року організовано 37 загальних сходин⁴⁸. 7 загальних сходин проведено в районі “Лісний”⁴⁹ у липні 1943 року, тоді як вишкільних, тижневих і святочних там не відбулося зовсім⁵⁰. У станицях Колківського району в грудні того самого року сходи проводили 4 рази⁵¹.

За вересень у Костопільському районі організували 45 сходин, з яких 12 вишкільних і 33 тижневих⁵². За період з 25 жовтня до 1 листопада 1943 року там само відбулося двоє вишкільних сходин і одні святочні⁵³, тобто частота

⁴⁴ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 105.

⁴⁵ Рокитнівський район Рівненської області.

⁴⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 39.

⁴⁷ Там само. – Спр. 34. – Арк. 104.

⁴⁸ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 160.

⁴⁹ Деражненський район Рівненської області.

⁵⁰ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5.

⁵¹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 5.

⁵² ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 45.

⁵³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 92.

проведення вишкільних сходин, як бачимо, збігається з заявленою. Кількість проведених вишкільних сходин зросла у терені (кущі) “Яр” Костопільського району з 15-ти у вересні 1943 року до 22-х у наступному місяці⁵⁴.

Як свідчать документи, у надрайоні Володимир-Горохів свято Зброї (31 серпня) було відзначене в 4-х кущах Володимирського району, 20-ти станицях Вербського району, майже в усіх станицях Берестечківського району, причому “згідно надрукованої у надрайоні програми, пісень, віршів, реферату для свята”⁵⁵. Отже, святочні сходини з нагоди свята Зброї там пройшли за загальним сценарієм.

Всього 26 тижневих сходин відбулося за вересень того самого року в Деражненському районі Костопільського надрайону⁵⁶.

Відправи відрізнялися від сходин тим, що були орієнтовані передусім на керівне ядро організаційних ланок Запілля УПА і не були такими масовими. На нашу думку, на відправах піднімали актуальніші питання, ніж на сходинах. Процедура відправи нагадувала порядок проведення сходин. На відправі за участю працівників проводу обговорювали актуальні події, наболілі справи терену, їх закликали до подальшої боротьби і праці. За інструкцією, відправи мали відбуватися приблизно 1 раз на місяць. Джерела повідомляють і про те, де, коли, скільки проводилося відправ і для кого саме.

У надрайоні “Степ” 1 і 2 жовтня 1943 року відбулася відправа з місцевими суспільно-політичними референтами, на якій учасникам передали матеріали для виконання, вказівки щодо організаційної праці серед членства та населення, було опрацьовано періодичні видання “До зброї” (№ 2), “Вільна Україна” (за серпень 1943 року), розділ української історії “Княжа доба”, роздано списки тем для опрацювання у жовтні. Трохи згодом, 7–8 жовтня, організовано відправу з районними провідником і провідницею юнацтва, а 11 жовтня – з головами громадських управ, комісіями з питань наділу селян землею і комітетами самопомоги⁵⁷. Осередок жіноцтва [Камінь-Каширського надрайону] на щомісячних відправах, з березня по травень 1943 року, вивчав “Декалог”, пояснення до нього, “12 прикмет характеру українського націоналіста”, “44 правила життя” і основні поняття ідеології⁵⁸.

З часом відправи стали проводити частіше. Якщо у Деражненському районі протягом липня 1943 року відбулася всього одна відправа (зате – з провідником), як і в Камінь-Каширському, Любешівському і Седлищанському районах у вересні, то подібні заходи у Костопільському районі з 25 серпня до 25 вересня проводили 8 разів⁵⁹. Проте в одному з теренів

⁵⁴ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 45.

⁵⁵ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 49.

⁵⁶ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 44.

⁵⁷ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13-14.

⁵⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 141.

(кущів) Костопільського району, “Ярі”, кількість відправ у вересні-жовтні 1943 року скоротилася з 4 до 2⁶⁰.

У Колківському районі в грудні 1943 року проведено 8 відправ з ексекутивною районоу, 20 – з кущовими⁶¹. Політична референтура Здолбунівського району в січні 1944 року для однієї з підрайонних ексекутив, “кадровиків” і керівників станиць організувала відправу, яка мала “пропагандивно-вишкільний характер”⁶².

Іноді в документах під “стрічами” розуміли всю сукупність здійснених відправ, “контактовень” і перевірок. Контакт був більш законспірованою формою пропаганди, ніж вишкіл чи відправа. Його учасники користувалися “кличками”. Один із таких контактів згадано у звіті коменданта Костопільського району за 25.10. – 01.11.1943 року (у вересні в цьому самому районі було проведено 3 “контактовні”)⁶³.

У суспільно-політичних референтурах проводили перевірки (у джерелах їх називали “провірками”). Такий контроль за відповідністю працівників займаним посадам проводили і референти, і коменданти теренів (зокрема, у Деражненському районі – у серпні 1943 року, а в Костопільському районі і кущі “Яр” – у вересні того самого року)⁶⁴.

2. *Адміністративні* відділи займалися організацією секцій фотографів, вели облік місцевих бібліотек і книгозбірень, забезпечували їхню інвентаризацію, вилучали в населення заборонену літературу і радіоприймачі. У наказі, виданому 29 серпня, “Гамалія” вимагав від політичних референтів районів поставити усіх фотографів у теренах на облік⁶⁵. У документі, адресованому 7 вересня політичною референтурою Рівненського надрайону політичному референтові одного з районів, наказувалося до 13 вересня при тамтешньому пропагандивному відділі організувати секцію фотографів. Цікаво, що секції, крім фотографування “барикад”, “мальованих дороговказів”, “вовчих ям”, бомбардування сіл німцями і катування ними людей, рекомендувалося “старатися комплікувати фільмове приладдя і матеріали”⁶⁶, тобто починати свою кіносправу (?!). Якось керівник господарського відділу при штабі ГК УПА Р. Петренко, перебуваючи з візитом у загоні “Січ” (діяв у межах ВО “Турів”), поцікавився у командира “Сосенка”, що робить там фотограф. “Сосенко”

⁵⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 30.

⁶⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 45, 54 зв.

⁶¹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 5.

⁶² ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 44.

⁶³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 92; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5.

⁶⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 45, 47.

⁶⁵ ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20.

⁶⁶ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 7.

відповів, що той привозить інформації до штабу і особисті відомості військовим за походженням з Володимира. Тоді Петренко заборонив будь-які контакти з ним, наказав конфіскувати усі зроблені фотографії. Він передав вказівки для коменданта ВО “Турів” “Крилача”, якими забороняв такий несерйозний підхід до справи⁶⁷. Напевно, Петренко був проти зв’язків табору заgonу з містом, оскільки це могло привести до розконспірації “Січі”.

У наказі “Гамалії” до політичних референтів районів, виданому 28 серпня 1943 року, йшлося про необхідність вилучати в населення радіоприймачі. Очевидно, для того, щоб уникнути впливу ворожої, зокрема німецької, пропаганди на населення. І справді, крім численних радіостанцій, дві з яких транслювали підготовлені у Німеччині новини, пісні та українську народну музику з Києва та Вінниці, знаряддям німецької пропагандивної машини стала і німецька пошта, яка врахувала радянський довоєнний досвід і відкрила мережу з 10 тисяч гучномовців у 133-х [німецьких] округах⁶⁸. З огляду на такий стан речей, ініціатива повстанців видається цілком слушною.

Регламентувалося також облік бібліотек у теренах, підготовка списків літератури за поданою формою⁶⁹.

3. Кожний вишкільний відділ типової політичної (суспільно-політичної) референтури займався проведенням вишколів членів організації, що закінчувалися іспитами за стандартною формою, і навчанням населення. Організували вишкіл три інструктори. Вишколи могли бути ідейними, політичними, організаційними тощо.

Учасникам вишколів надавали спеціальні псевдоніми. Навіть життя школених регламентував спеціальний правильник (розклад дня).

Вишколи членів ОУН (б) проходили у різних частинах Волині, що підтверджують джерела з ВО “Заграва”, “Турів” і “Богун”.

У документі з Деражненського району від 20 серпня 1943 року вказано число вишколених чоловіків, котрі склали іспити 1-го ступеня чи фахові іспити⁷⁰. Якщо в куці “Яр” Костопільського району протягом вересня того самого року не вели ні вишколів, ні пропаганди, то у жовтні комендант перейменованого на куц терену “Яр” зазначав, що “вишкіл політично-ідеологічний щойно відбувається”⁷¹. Вишкільні трійки під керівництвом “Чорноморця” і “Комашки” наприкінці жовтня організували в Костопільському районі два вишколи ідеологічно-політичного типу і один

⁶⁷ Петренко Р. – “Юрко”, “Омелько”. За Україну, за її волю: Спогади. – Торонто–Львів: Літопис УПА, 1997. – Т. 27. – С. 169.

⁶⁸ Розвиток німецьких телекомунікацій в Україні / Наше слово. – 1943. – № 32. – 13 серпня. – С. 3.

⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.

⁷⁰ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4.

⁷¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 54 зв.

гігієнічний. У них взяло участь 35 осіб⁷². У Деражненському районі протягом вересня 1943 року відбулося два політичних вишколи, організованих керівником вишкільної трійки “Полином”⁷³. Було заплановано провести вишкіл усіх членів Рокитнівського району Сарненського надрайону в жовтні того самого року. Це було зумовлено їхнім низьким освітнім рівнем, оскільки дехто навіть не чув, що таке “Декалог”⁷⁴. Вишкіл мали проводити за стандартним вишкільним конспектом першого та другого ступенів.

У надрайоні “Степ” за період з 24 вересня до 10 жовтня 1943 року було вишколено 4 кущових юнацтва, 5 зв’язкових і 5 господарчих⁷⁵. Подібні навчальні заходи для референтів і кущових “виховників” Шацького району (кожен – двічі на день) проведено у листопаді⁷⁶.

Напевне через складну ситуацію у Запіллі, у березні 1944 року в Костопільському районі вишкільна трійка “жодних вишколів не проводила”⁷⁷.

Роботу з населенням проводили вишкільні групи (пізніше – пропагандивні групи), які склалися з пропагандистів (чи летючих пропагандистів або інструкторів). Формами такої роботи були “віча”, “збори” і “шептана пропаганда”.

Всього одна вишкільна група, складена з двох інструкторів, станом на 15 жовтня 1943 року працювала в Ковельському надрайоні⁷⁸. У надрайоні Володимир-Горохів протягом вересня того самого року тривала ліквідація вишкільних груп, оскільки їхні учасники мали слабкий інтелектуальний рівень. Натомість там з’явилися пропагандивні групи, у кожній з яких нараховувалося від 2-х до 8-ми осіб⁷⁹.

Станом на 14 жовтня в Іваницькому районі працювало 7 пропагандистів, у Вербському – 4, у Володимирському – 3, у Горохівському – 2, у Берестецькому – 1, у Локачському – 1, а в Устилузькому районі не було жодного⁸⁰. По 2–3 летючі пропагандисти працювали в кожному районі Ковельського надрайону в жовтні 1943 року⁸¹. Автор документа з Голобського району (за листопад) нарікав, що місцеві “летючі пропагандисти [...] засиджуються вдома, не проявляючи власної ініціативи”, а також звинувачував їх у тому, що вони “після виконання роботи [...] відразу поверталися додому, а не

⁷² ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 92.

⁷³ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 44.

⁷⁴ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 39.

⁷⁵ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 16.

⁷⁶ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 355. – Арк. 53.

⁷⁷ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 20.

⁷⁸ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 30.

⁷⁹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 49.

⁸⁰ Там само. – Арк. 59.

⁸¹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 30.

шукали зв'язку з суспільно-політичною референтурою”⁸². У Людвипільському районі в листопаді, коли суспільно-політичним референтом був “Памфіл”, проведено пропаганду в 8 селах⁸³. Відомо, що теренові пропагандисти куца № 4 (Костопільський район) закликали місцевих селян чинити опір мобілізації до РСЧА у квітні 1944 року⁸⁴.

Збори жителів усіх сіл проводили в жовтні 1943 року в підрайоні № 3 району № 50⁸⁵ Рівненського надрайону. Люди заслухали виступи на теми: “Молотіння і ховання збіжжя”, “Спільна сівба на розприділяних землях”, “Копання криївок для себе і для тварин”, “Світові події”. Їм розповіли, що “війну рішають поневолені народи”⁸⁶. 7–27 листопада коменданти підрайонів №№ 15, 33 і 67 району “Озеро”⁸⁷ разом зі своїми суспільниками організували збори населення 6-ти сіл⁸⁸. У Костопільському районі 1–29 березня 1944 року на зборах населення у 8-ми селах піднімали такі питання: “Прихід червоних”, “Мобілізація до ЧА”, “Накази ставлення до більшовиків”, “Політичне і господарське положення більшовиків”⁸⁹. Як бачимо, теми, заторкувані на зборах у 1943 і 1944 роках, дуже відрізнялися. Усі зусилля організації 1944 року були спрямовані на підрив авторитету радянського війська і влади, тоді як раніше виступи стосувалися переважно господарських питань.

Пропагандивна група у складі “Кори”, “Гонти” та “Берези”, прислана “з Лимау”, 1–24 жовтня організувала і провела понад 45 віч за участі селян. На них обговорювали сучасний політичний стан, ішлося про самооборону селян, молотьбу та переховування збіжжя, копання і переховування картоплі⁹⁰.

Здебільшого, відкрити пропагандивну роботу серед населення супроводжувала прихована діяльність, назагал непомітна для працівників радянської (німецької) армії та влади. Вона, крім згадуваної шептаної пропаганди, зводилася до виготовлення і поширення листівок, написання так званих лозунгів, кличів, гасел, впорядкування чи прикрашання старих могил та насипання нових, причому не обов'язково на місцях поховань полеглих членів організації. Ставилися хрести на вулицях міст і сіл.

Радянські військовики постійно наштовхувалися на результати такої діяльності. Наприклад, 5 лютого листівки, надруковані на машинці, були помічені на стінах будинків, деревах і телеграфних стовпах у селі Кабіл'є

⁸² ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 46.

⁸³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁸⁴ Там само. – Спр. 64. – Арк. 19.

⁸⁵ Клеванський район Рівненської області.

⁸⁶ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 122.

⁸⁷ Острозький район Рівненської області.

⁸⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 34зв-35.

⁸⁹ Там само. – Спр. 64. – Арк. 20.

⁹⁰ Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля... – С. 216.

(?), що на Рівненщині. У селі Липно (?) Степанського району 11 березня хтось розклеїв кілька листівок із закликом до населення не приходити у військкомат, а йти до УПА⁹¹. У селі Бабин Гошанського району 13 березня 1944 року на стінах будинків відділ контррозвідки СМЕРШ 11 ТК 13 армії виявлено написані і розклеєні невідомими особами листівки “контрреволюційного змісту”⁹². Помічали націоналістичні листівки і в селах Дорогоще та Яворин Плузжянського району, у селі Стригани та інших поселеннях Славутського району⁹³ (а це – південна частина ПЗУЗ). У Тучинському районі у березні українські націоналісти розклеїли листівки, в яких закликали населення не йти до РСЧА, погрожуючи сім’ям тих осіб, котрі туди вступили, знищенням. У відповідь “70 мобілізованих за своїм бажанням написали бандитам відповідь”⁹⁴.

Проведено акцію “писання та вивішення кличів на прихід більшовиків” протягом січня 1944 року на Здолбунівщині⁹⁵. Кличі, адресовані червоноармійцям, писали в кущі № 4 Костопільського району на початку квітня⁹⁶. Кличі складали та поширювали й окремі місцеві управи. Наприклад, голова управи району Зубенко в документі від 24 лютого 1944 року, адресованому голові громадської управи села С..., наказав “приступити до писання кличів [...] в кожній хаті [...] на телеграфному стовбі, на стовбах перехресних доріг”⁹⁷.

8 лютого 1944 року в одній із землянок у селі Чекани (?) Острогозького району на Рівненщині виявлено портрет Петлюри, багато антирадянських лозунгів, написаних на фанері, картоні і папері для розвішування на паркані⁹⁸. У березні 1944 року працівники району “Зоря” вивішували лозунги на дорогах, по яких проходили червоноармійці. Деякі з цих лозунгів провисіли три дні на дорозі Сарни–Костопіль, поки їх не зняли працівники НКВД. Текст для них брали з летючок, адресованих військовикам РСЧА і народам Азії⁹⁹.

У звітах провідників теренів ОУН (б) на ПЗУЗ низового рівня, виданих у першій половині 1943 року і в серпні, завжди зазначалася кількість упорядкованих могил. Інформація про це у джерелах, які з’являлися згодом, поступово зникає.

⁹¹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 15.

⁹² Там само. – С. 226.

⁹³ Сергійчук В. *ОУН–УПА в роки війни*. Київ, 1996. – С. 73.

⁹⁴ *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля...* – С. 212.

⁹⁵ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 44.

⁹⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 19.

⁹⁷ ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 66.

⁹⁸ *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля...* – С. 206.

⁹⁹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 20.

Наприклад, якщо у терені “Калина” в березні 1943 року членами організації була “охоплена” 1 могила, то за 5 місяців по тому вже 5 могил у Деражненському районі були під контролем¹⁰⁰. У Костопільському районі станом на 07.11.1943 року ситуація була кращою – там доглядали 22 могили¹⁰¹. Навіть у куці “Яр” району було 5 могил, за якими здійснювано нагляд (серпень 1943 року)¹⁰². Зберігся наказ від 27 листопада в якому “Орлик” інструктує куцшового “Куліша”, як правильно насипати могили в Бережниці (неподалік Сарн). Автор радив залучати для цього “фізично здоровий елемент”, використовувати фартухи або “радюжки для несення піску”¹⁰³. На думку І. Гермаківського, на фото, зробленому зі знайденого 1996 року негатива у Яворові (Львівська область), зафіксовано хрест і одну з таких могил на Волині. Могила, виявлена неподалік Рівного, глибоко вразила радянського комісара С. Руднева. 22.06.1943 року у своєму щоденнику він записав такі рефлексії: “Серед села – пагорб, на пагорбі – Хрест, який прикрашений націоналістичними прапорами і Тризубом...”¹⁰⁴.

Як указано в доповідній записці командування Чернігово-Волинського партизанського з’єднання за 21.01.1944 року, хрести, поставлені націоналістичними “десятками”, стояли на вулицях міст і сіл Волині всюди¹⁰⁵. Радянські документи також свідчать, що у січні 1944 року на вулицях міст і сіл начебто з’явилися десятки великих дерев’яних хрестів, на яких зроблено написи зі словами подяки А. Гітлеру і С. Бандері за “звільнення українського народу”¹⁰⁶.

Безперечно, радянські чинники намагалися ліквідувати такі предмети “наочної агітації”. Наприклад, у лютому 1944 року в селі Торговиці (Ковельщина) “червоні” зрізали хреста на могилі, де було написано таке: “Здобудеш Українську Державу, або загинеш в боротьбі за Неї”¹⁰⁷. Вони ж на могилі “героїв” у селі Гуменці (Ковельщина) написали: “Ех ти, полковнику Байда, ти хатіл завоювати целый свет. Но ми тебе дадім маму і пулю в с...ку”¹⁰⁸. Нерідко цивільне населення відмовлялося повідомляти про те, хто писав антирадянські гасла. Зокрема, у селі М. Демидівського району Рівненської області всюди було чути одну відповідь – “не знаємо”¹⁰⁹.

¹⁰⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 1; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 34. – Арк. 92.

¹⁰² Там само. – Спр. 64. – Арк. 3.

¹⁰³ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 353. – Арк. 82.

¹⁰⁴ ЦДАГО. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 26.

¹⁰⁵ Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля... – С. 129.

¹⁰⁶ Там само. – С. 136. Підтвердження цьому фактові в інших джерелах не виявлено.

¹⁰⁷ Волинь і Холмщина... – С. 519.

¹⁰⁸ Волинь і Холмщина... – С. 515.

¹⁰⁹ Солідарність українського населення у боротьбі з новітнім окупантом // За Українську державу. – 1944. – 23 травня. – № 3. – С. 1.

Населення постійно прагнуло дістати пропагандивну літературу, хоча її не вистачало навіть для членів ОУН (б). Розповсюджували літературу пропагандисти. “В’їжджаючи на село, уже сьогодні дядьки питаються чи не можна у Вас дістати якоїсь української літератури”, – йшлося в одному з оунівських документів. Його автор також спостеріг, що “через малу її кількість не можна заспокоїти населення”¹¹⁰. Бракувало літератури 07.12.1943 року в Костопільському районі, 27.11.1943 року – в Острозькому районі, 19.09.1943 року – в надрайоні Камінь-Каширський, 03.11.–03.12.[1943 року] – у Шацькому районі, 02.08.1944 року – у північному підрайоні району, керованого “Гамалією”¹¹¹.

4. *Адміністративний* відділ кожної політичної (суспільно-політичної) референтури опікувався управами і земельними комісіями, створюваними за розпорядженням Дмитра Клячківського з серпня 1943 року. На таку думку нашттовхує наказ коменданта Костопільського району “Костомарова”, виданий 1 вересня¹¹².

Політичні референтури отримали завдання сформувані з урядовців колишніх адміністрацій і вихідців з німецьких установ “цивільну владу”. На 80 % території округи Володимир-Горохів уже в серпні 1943 року діяла українська цивільна адміністрація. Вже на початку вересня районні управи, складені на 80 % з українців, працювали у Сенкевичівському, Торчинському, Рожницькому, Луцькому і Ківерцівському районах. У вересні 1943 року районні управи діяли у Пориському, Одзютицькому і Устилузькому районах. У серпні – на початку листопада 1943 року адміністрація Тучинського району (крім м. Тучин) була українською. Станом на листопад у Людвипільському районі діяла 1 районна управа і 27 сільських¹¹³.

Анкетні списки кандидатів на земельні наділи свідчать про роботу земельних комісій у Березнівському (село Моквин), Дубровицькому (села Осова, Кураш, Крупове, Берестя, Грані, Орвяниця, Любиковичі, Яцулів, Мар’янівка, Соломіївка, Нивецьк), Деражненському (села Дюксин, Борівка), Костопільському (село Пеньків), Стидинському (села Рудня, Вулька-Жолинська, Майдани, колонія Ледно) районах, на Костопільщині (села Борок-Кути, Погоріловці, Рудня-Погоріловська, Зарічка, Друховатка, Круги, Кадовбища, Глажова, Грушівці, Аннополь) та Сарненщині (села Хіночи, Мачуліще, Острівці, Дубровиця, Бережки)¹¹⁴.

¹¹⁰ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 14.

¹¹¹ Див., відповідно: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 93; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 36 зв; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 141; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 62 зв; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 24.

¹¹² ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 39-40.

¹¹³ Там само. – Спр. 34. – Арк. 104; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 35, 48.

¹¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 114-120; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64, 67, 69-70, 72-74, 76-77, 79, 81.

Попри все, у дослідженні історії політичних (суспільно-політичних) референтур є інформаційні лакуни. Так, не вдалося точно встановити, які саме з підреферентур займалися виданням чи тиражуванням періодичних і агітаційних видань, організацією радіозв'язку і радіопропаганди, відновленням українських шкіл, проведенням “протисамогенової акції”.

Можна припустити, що перший і другий аспекти належали до відання *технічних* відділів референтур. Зокрема, відомо, що в Костопільському надрайоні станом на серпень 1943 року комендант “Ворон” змушував підзвітних йому політичних референтів у надрайоні і районах розповсюдити відозву “Український народє!” і періодичне видання “Інформації” (№ 6), кілька примірників яких одержав від коменданта запілля ВО “Заграва” Ю. Рибак¹¹⁵. Отже, пропагандивні видання у цьому випадку не йшли по лінії політичних референтур від округи до куща, а надходили політичним референтам надрайонів і районів від коменданта надрайону? Чи завжди і всюди так відбувалося? З цитованого документа також випливає, що політичний референт рівня надрайону в разі потреби організовував тиражування отриманих пропагандивних видань¹¹⁶. Так, тільки за грудень 1943 року у районі Костопільського надрайону було надіслано 6 примірників популярного вишколу 1-го ступеня, пропагандивні матеріали “Злучені Держави Америки” (25 примірників), “Міжнародне положення”, “Поворот більшовиків”, сатиричний журнал “Український перець” (86 примірників), періодичне видання “За самостійну Україну”, листівку “Їубанці!” (100 примірників)¹¹⁷. Крім цього, в районі “Пекло” Костопільського надрайону за той самий час розповсюджено листівки “Українці!”, “Українська жінко!”, “Українська молодь!”, а у Деражненському районі того самого надрайону – листівки “Вовк у овечій шкурі”, “Український народє!”¹¹⁸. Якому відділу політичний референт надрайону доручав тиражувати і розповсюджувати видання? Чи поширювалися документи всюди лише в письмовій формі¹¹⁹?

Для організації радіозв'язку іноді не вистачало потрібних фахівців. Наприклад, як згадував Р. Петренко, І. Литвинчук просив його знайти фахівця для монтування короткохвильового радіозв'язку¹²⁰. Чи був цей радіозв'язок створений? На який відділ покладено його забезпечення?

¹¹⁵ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 52 зв.

¹¹⁶ 17.08.1943 р. йому було доручено забезпечити усі станиці наказом головного командира УПА Д. Клячківського і “святочним” наказом. Див: там само. – Арк. 54 зв.

¹¹⁷ Волинь і Холмщина... – С. 490.

¹¹⁸ Там само. – С. 489.

¹¹⁹ Зафіксовано випадки поширення організаційних документів і в усній формі. Так, в одній з інструкцій для політичних референтів надрайонів нествореної ВО за 08.01.1944 р. читаємо: “Нижче районів подавати усно”. Див: Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни... – С. 379.

¹²⁰ Петренко Р. За Україну, за її волю... – С. 143.

У документах широко відображена боротьба працівників мережі ОУН (б) і запілля УПА з поширенням алкогольних напоїв. Це питання варте окремої уваги, адже на ньому довгий час спекулювали радянські “борці” з так званим “українським буржуазним націоналізмом”. Згадки про заборону організаційним активістам вживати алкогольні напої знаходимо в документах зі ЗУЗ, і з ПЗУЗ. Наприклад, оригінал наказу¹²¹ [зі ЗУЗ] від 2 березня 1943 року, адресований “до виконання” другові¹²² “Лободі”, містить такий перший пункт: “Кожному членові ОУН гостро забороняється при якій-небудь нагоді пити горілку чи пиво, а тим більше – в гурті з іншими [...]. Треба мирово і служньо кинути клич: «Проч з п'янством! Геть з самогоном! Немає місця для п'янюг між членами-українцями ... поламати всі апарати від самогону [...]»”¹²³. Під грифом “цілком таємно” 22 січня 1945 року з'явився наказ № 2/45 обласного провідника “Д-ного”. У документі заборонялося вживати алкоголь “членам” [ОУН(б)], “воюкам” [УПА] і “симпатиків”¹²⁴, котрі мають доступ до організаційних таємниць. Вказувалося, що порушників слід карати “буками”, а “невиправних” – позбавляти життя. Як виняток дозволялося “одноразове пиття” алкоголю у разі хвороби, панування епідемії чи зими, однак з дозволу лікаря й за згодою провідника чи командира¹²⁵. Цікавий пункт містили “Вказівки для тих, хто йде у рейд в Чехословачину” невідомого походження: “[...] не дозволяється брати спиртні напої, а пити – тим паче. Якщо навіть і будуть пригощати горілкою – заявити, що українські повстанці алкоголь не вживають”¹²⁶. У першому з чотирьох пунктів наказу № 2/48 працівника невідомого терену “Лимана” за червень 1948 року передбачалося “на найближчих сходах новим наказом заборонити кадрам вживати «алькоголь»”¹²⁷. Як згадував Василь Кук, були навіть спроби запровадити безалкогольні повстанські весілля¹²⁸. Намагався пояснити причину поширення таких заходів серед діячів ОУН (б) і УПА якийсь “М. Д.” у пропагандивному матеріалі “Модерна зброя підпілля”, надрукованому в лютому 1950 року під грифом “строого довірочне!”: “Алькоголь є найбільшим ворогом конспірації. У п'яному, чи навіть лише у підхмеленому стані, людині розв'язується язик,

¹²¹ Документ скріплений печаткою, в центральній частині якої зображено Тризуб.

¹²² Форма звертання до членів ОУН (б), поширена у внутрішньоорганізаційній документації.

¹²³ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 78.

¹²⁴ У звітах комендантів різних теренів ОУН (б) на Волині і Поліссі за 1943–1944 рр., крім “членів” і “кандидатів на вступ”, підраховувано кількість і “симпатиків”. Отже, це були три своєрідні рівні причетності до ОУН (б).

¹²⁵ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 189.

¹²⁶ Документ не датований. Див. публікацію цього та низки інших документів із Державного архіву Російської Федерації: Царевская Т. Украинские повстанцы алкоголь не употребляют! // Родина. – 1999. – № 7. – С. 71.

¹²⁷ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 29. – Арк. 261.

¹²⁸ Розмова О. Мавріна з В. Куком (2004 р.).

і тоді вона говорить все те, що їй лежить на серці... Бувають випадки, що співпрацівник, випадково опинившись на заставі і придержуючись вказівок про невживання алкоголю, відмовляється пити, коли його інші просять. Очевидно, що такою поведінкою він себе не законспірує, а розконспірує. Відмова пити горілку в СРСР є ненормальним явищем”¹²⁹. Однак який саме відділ типової політичної референтури скеровував процес боротьби з алкоголем, знову ж таки не відомо. Цитовані документи свідчать – із вживанням алкоголю в ОУН боролися постійно.

Отож, масив документів про діяльність політичних (суспільно-політичних) референтур, якщо порівнювати зі збереженими джерелами про інші референтури (наприклад, зв’язку чи УЧХ), відзначається показовою різноманітністю. Багатопланові напрями діяльності відділів політичних (суспільно-політичних) референтур є доказом того, що ці референтури були одними з найважливіших на ПЗУЗ. Простежуються еволюційні зміни у назві та структурі досліджуваних референтур, що дає змогу порівнювати їх з подібними процесами, які відбувалися на західноукраїнських землях.

Разом з цим, актуалізоване коло документів не дає змоги встановити повне коло функцій того чи того відділу. Так, не вдалося визначити, які відділи референтур несли відповідальність за видання чи тиражування періодичних і агітаційних видань, організацію радіозв’язку і радіопробанди, відновлення українських шкіл, проведення “протисамогонової акції”. Важко встановити і те, яким чином працівники різнорівневих політичних (суспільно-політичних) референтур координували свою діяльність із “діловими зверхниками” з числа колег і комендантів.

¹²⁹ ДА СБ України. – Спр. 376. – Т. 29. – Арк. 671.